
ПРОГЛАД

Издание на Филологическия факултет
при Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“

кн. 1, 2019 (год. XXVIII), ISSN 0861-7902

*Иван Русков*¹

ИСТОРИЯ, ИРОНИЯ, ЕТОС (2. част)

Ivan Ruskov

HISTORY, IRONY, ETHOS (Part II)

The text reviews the ethos of the Bulgarian revolutionaries Zahary Stoyanov and Stoyan Zaimov, displayed in the contradiction between words and action in 1876.

It outlines the ambiguous appraisals in the works of the two authors, especially with regard to the question of whether it is appropriate to use irony in writings about persons and events playing a key role in the struggle for Bulgarian liberation from Ottoman rule.

Keywords: *ethos, irony, history, struggle for liberation, Zahary Stoyanov, Stoyan Zaimov.*

В текста се разглежда етосът на българските революционери Захарий Стоянов и Стоян Заимов, проявен в контраста между слово и действие през 1876 година. Очертават се нееднозначните оценки в текстовете на двамата, като специално внимание се отделя на въпроса дали е уместна употребата на иронията, когато се пише за лица и събития с ключова роля в борбата за освобождение на България от османско владичество.

Ключови думи: *етос, ирония, история, борба за освобождение, Захарий Стоянов, Стоян Заимов.*

Предположението изглежда пресилено – защо някой да е длъжен да пише (да говори) непременно и за том трети и защо, ако не е писал, следва да му се припишат негативи от морално естество? Извеждам предположението от текста на „Етюдите“ (Заимов 1895): струва ми се, че има редове в „защитата“ на Заимов, при това свързани с участието на посочените селища, редове, в които той прекалява, основавайки се, ако може така да се каже, на „разумни аргументи“. Прави „сметки“, с които формално изглежда прав, но по-добре би било въобще да не се занимава с това: питанията на Захарий Стоянов към него, основателни или не, се базират най-вече върху готовността на апостолите за жертва и саможертва. Но Заимов – бивш учител, революционер, заточеник и апостол – активно пише след Освобождението, както е видно и от поредицата му „Миналото“, част от която са и „Етюдите“, има амбициите, проявени по различен начин и в нееднаква степен, да бъде мемоарист, белетрист, психолог, педагог, критик и историк, с две думи – на учен човек, както горе-долу би го характеризирал неговият съвременник Захарий Стоянов. Това би трябвало да бъде предимство, даващо увереност при избора на позиция и израз, и увереността се усеща, когато се чете писаното от Заимов, комуто е чуждо каквото и да било усъмняване в собствените му точни оценки, спомени и знания. Заимов е учил и завършил педагогика в Москва веднага след Освобождението, но е достатъчно запознат с литературния и критическия език на Възраждането ни. Той е странник, демонстриращ широк диапазон от познания. Когато пише, се увлича от ритъма на текста си, прибегва до рими, за да открие определени свои тези, строи специфични периоди, непрестанно оперира с повторения, потъмнявания, курсиви, блазни се от мисълта, че е компетентен да дешифрира психологическото състояние на героя, стреми се да открие каузална връзка между проявени в детството или от родителите признаци, четени като шифър, предначертал безусловно нечие бъдеще. В критико-оперативните текстове на Заимов срещаме похвати и оценъчни стереотипи на възрожденската критика, но заедно с тях той си служи с формулировки и термини, изглеждащи „външни“, „непремерени“, нерядко и маниерно поднесени. Познавачите и почитателите на

¹ **Иван Русков** (Ivan Ruskov) – дн, професор в катедра „История на литературата и сравнително литературознание“ на Филологическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.

д-р Кръстев не биха могли да не забележат връзка между книгата „Етюди и критики“ (Кръстев 1894) и това, че точно след нея Заимов също борави с термина „етюди“ в под/заглавието на книгата си. Заимов не се занимава с естетика и философия като Кръстев, което не означава, че си няма представа от естетика и философия, на места дори ще ни изненада приятно с находчиви обяснения, положени на естетико-философска основа. Имайки за образец дейците на българското минало, Заимов се придържа към начин на писане, в който правото на оценка се легитимира ту от гледна точка на читателя, превърнат в своеобразен персонаж в критическия език, ту от биографията на критика, напомнящ за себе си като поборник, свидетел, съхранител на спомени и документи, познавач на времето, събитията и личностите от първа ръка, поради което си позволява да бъде апологет или съдник. В този смисъл критикът и читателят ту съвпадат, което се случва при изтъкване на художествените особености на текстовете и тяхното естетическо въздействие, ту се оказват различни фигури в реториката на изложението, защото критикът влиза и в ролята на съавтор, който допълва казаното; на свидетел, който потвърждава или опровергава; на историк, опериращ с документи и знаещ кое е от интерес за историята, що е история и т.н. С отминаването на времето той помъдрява и знае кому да благодари за това:

Бе време, когато „наша милост“ – пишущи[ят] тия редове – се ядосваше на себе си, гдето не успя да дигне на оръжие V революционно окръжие в такъв размер, в каквото Бенковски, Икономов и Волов можах да повдигнат III революционно окръжие (Пловдивското) – бе време, когато се ядосваше на себе си, а сега благодари на дявола, който му побърка (тогава) плановете, и се радва, гдето гр. Вратца с по-малко жертви откупи разорението и опустошението си (ЕЗБВ: 105).

Ако се заиграем с фигуративния език, бихме попитали дали дяволът не го е научил и как се чете Евангелието. Дали *дяволът обърка* и *дявол знае* защо не се получиха както трябва нещата, са едно и също по смисъл казване? Или в объркването, дело на дявола, трябва да видим непредвидени от по-рано обстоятелства? Стоян Заимов не дава строг отговор – бронята на реториката му е пропусклива, тя позволява поява на усъмнявания у нас, дава простор за заиграване с еристични похвати, с които да променим интенцията на думите му, проясняваща се – поне отчасти – в по-цялостния контекст на приведения цитат, както ще се види по-долу. Въпросът обаче – защо се благодари на дявола (на случая, на случайността), не е дребнав. Защото „същият човек“, пишещият етюдите си Заимов, уверено реди номера и имена на революционни окръжия, несъвпадащи с тези от Записките, т.е. казва, че той знае и че каквото той знае, е така, а не иначе. И ако този човек „сега“ се радва на „дяволското попречване“, а някога се е ядосвал на същото, той самият се смята за друг в познавателен смисъл, тъй като може да оперира с „тогава“ и „сега“ на познанието. Вече е „прогледналият“ с нови очи при нови обстоятелства, откъм които осъзнава правотата на „дяволското вмешателство“ в акта на авто/рефлексията.

На част от подигравателните места по свой адрес, срещащи се в текстовете на Захарий Стоянов, Заимов дава отговор. Думите на Захарий Стоянов например, че писмото на Заимов, подписано с кръв от незнайно коя част на тялото му, е писмо и с нахално съдържание (вж. ХБ: 492), принуждават критика да прочете няколко пъти „документа“, да потърси мнение и от други читатели, но нищо нахално не е открито. Обратно, за нахална е приета постъпката на биографа, който си позволил „без разрешението на *Заимова* да публикува документа“, при това като го коментира „по чисто партизански съображения, в основата на които лежи чувството на личната умраза“/„на антипатията“ (ЕХБ: 183/Сб: 239).

Ще подминем въпроса доколко частно или публично е писмото на един апостол, както и обвиненията към Захарий Стоянов в „партизанство“. Те обаче са последвани от думи, преливащи кръв на тялото на иронията: „кръвта е пуснал от там, от гдето Волов, Бенковски, Драгостинов, Геор. Обретенов, Стамболов и Караминков (Бунето) са я пуснали“, когато са подписали писмата си, за да известят другарите си апостоли за деня на бунта. Всъщност иронията е отговор на ирония:

Ако е било угодно Зах. Стоянову да иронизира историческите документи в смисъл, че са глупави и нахални, то той можеше всичките публикувани от него документи да иронизира по същата маниера; можеше да иронизира даже самаго Ботева като дързък нахал и последен глупец, който повярвал на един нахал и глупец, и се туря „во главе“ на една збирщина от емигранти, и отива да съсипва турската държава“ (ЕХБ: 183/Сб: 239).

Все по същия начин е могъл да иронизира всички въстанически опити на българския народ от началото на робството до освобождаването от него.

По-общо погледнато, Заимов внушава, че поначало всички документи и герои могат да бъдат осветени превратно, но пряко в думите му се оглежда единствено съмнителният етос на Захарий Стоянов, който си позволява да дискредитира документ заради лична изгода. Заради изгодата той би могъл да направи това с всеки документ. В този смисъл не в документа се съдържа укоримото („глупостта“, „нахалството“), а в тенденциозността на този, който го употребява. Откъм тази перспектива Заимов вече не пита защо е публикувано едно лично писмо, напротив, смята същото за емблематична част от революционните документи, наречени от него *исторически*, а историческият документ не трябва да бъде иронизиран. В постановката на фразата му (би могъл да иронизира всеки документ, даже и Ботев) е вписана грижата за достолепния образ на миналото и неговите герои. Съдържа се – отвъд личната обида – и известно реторическо предизвикателство към Захарий Стоянов: би ли имал смелостта (глупостта и безотговорността) да иронизираш всичко и всички? С подобна постановка при спора се заобикаля въпросът за словесните фигури и патоса в писмото, т.е. въпроса за неговата специфичност, заради която всъщност е и иронията. Заобикаляйки въпроса за начина, по който той самият е писал, Заимов извежда още един аргумент в защита на тезата си: той смята, че Захарий Стоянов бърка фейлетон и история (ЕХБ: 183). Ето защо Заимов твърди, че не се чувства засегнат от писаното за добре познатия нему Заимов. А ако все пак отговаря на написаното от биографа, прави това, защото „Зах. Стоянов се е забравил, че пише история на българските възстания, а не съвременни партизански фейлетони!... и защото е дал свобода на съвременните си партизански дертове и кахъри,... и защото е излял партизанската си жлъчка върху един невинен документ, който няма нищо общо със сегашните партизански сметки“. Личи си, че Заимов не е засегнат. Така и не разбираме кои партизански сметки са решени, но стават ясни тъгите на критика:

Ние дълбоко скърбим, че Зах. Стоянов мери историческия документ с аршина на сегашните партии. Зах. Стоянов трябваше да се въоръжи с историческо хладнокръвие, когато се е решил да публикува „кървавото писмо“ на „вратчанския апостол“ (ЕХБ: 183).

В представата на Заимов „историческото хладнокръвие“ е знакът за безпристрастието на пишещия. Самият Захарий Стоянов не е безпристрастен и никога не е твърдял, че е безпристрастен. Това ни е добре известно дори само от предговорите на текстове като Записките и Ботевата биография. Той избира да говори (да пише) така, както може и както иска, но затова си има и „алиби“ – „аз не пиша история“ („не съм историк“). Полемичният заряд в текстовете на Захарий Стоянов е прочетен от Заимов като ангажирано (партизанско) писане, подходящо за фейлетон. Критикът не схваща, че с полемичния патос Захарий Стоянов гради образ на надреден опонент, това е антагонистът в качеството му на концептуален персонаж, несводим до кое да е отделно лице. Когато сакрализира герои като Ботев, факт и въображение еднакво умело съизграждат представата за протагониста и антагониста на епохата било като типологично, било и като конкретно проявление. Изумителното е, че в редовете на Захарий Стоянов и „своят“ (протагонистът) в отделни моменти може да се окаже въз/действащ като „несвой“ (антагонист). В случая с „кървавото писмо“ на Заимов иронията на Захарий Стоянов не преследва политическа изгода, а тя е вид времева и оценъчна дистанция не само спрямо нереализирания се двигател на бунта в Западна България, когото нарича празнословец, а и към всички съ/автори на илюзиите, с които са водени към бѣдното. Илюзиите са въз/произвеждани и в писма, пълни с хиперболи, „а те са също метафори“, но пък имат „характер на нещо детинско“ и „показват неударжливост“, както ни учи Аристотел (Аристотел 1986: 180). Но един автор на хиперболи, врачанският апостол, е бездействал според З. Стоянов. В това е неговото „особено“. Иначе, както видяхме, българската пролет прави всички поети и всички изговарят мечтаното като действително: в това се състои невидимата трагикомична ирония на дейците, а и на пишещите бивши дейци. Нали и „самият“ Захарий Стоянов пише, че който се е съмнявал в българската победа, е смятан „за предател, за прокажен, за черна душа“ (ХБ: 475).

Според Заимов същинският виновник за краха на въстанието и Ботевата чета се оказва робската психология на масата народ: водачите не е имало кого да водят. Те не са познавали своя народ. Тази дълбока ирония не е изписана изрично от Заимов, който не пести вулгаризмите си по адрес на

българското население. Така едновременно сякаш признава своя провал, но заедно с това го превръща в неизбежен провал: всички водачи и борци са жертва на робския манталитет на народа, на „**тъпата и покорна рая**“, като това важи вкупом за български движения от средата на 17 век насетне (ЕХБ: 188; Сб: 244). В този смисъл според него водачите, Ботев не прави изключение, заслужават само съжаление.

Парадоксалната теза е налице. Възниква въпросът: с какво съжалението прави по-значими и по-достойни за уважение страниците от миналото с техните събития и герои? Поклон пред достойните за съжаление – така може да се схване тезата на „ползващия се от случая да потвърди“ какво отношение са заслужили предходните дейци. Дали ще се възхищаваме от личността и поведението ѝ в дадени обстоятелства, ако изпитваме съжаление към нея? Съжالياва се слабият, неопитният, обърканият, наивният, глуповатият, недозрелият (детето). Съжالياва се за пропуснати възможности да се справиш по-добре при същите обстоятелства в миналото, съжالياва се за непълнотата на осъществяването на нещо и в този смисъл се изпитва съчувствие към някого, проявява се разбиране, съподеля се угризението му. Заимов обаче не говори за угризение, не говори, че съжالياва, загдето не е успял да направи онова, за което го иронизират, при това незаслужено, както той смята и както има право да прецени според собствената мяра за нещата, знаейки наистина най-добре какво точно е правил. Но той не отговаря за себе си, отлага отговора „за друг път“, а еристично разширява обхвата на съзряната ирония, съчетавайки я и с усетена злоба в думите на Захарий Стоянов, разширява обхвата до напълно липсващото в биографията – до цялостно подигравателно отношение към българското революционно движение, както и да се определя неговата времева рамка. А като пише за омразата на Захарий Стоянов към него, Заимов търси съчувствие и заедно с това очертава нравственото падение на мемоариста и биографа, който, воден от лична неприязън, сквернослови и за историята ни. Макар че е важен, доколкото личното и историчното в този случай действително са свързани, тук няма да анализирам проблема за не/мразенето. Иначе Заимов говори пространно и за болести и мании у Захарий Стоянов („русофобия“, „граматикофобия“), като някои от твърденията му срещаме дори дословно у следходни критици, боравещи с тях като с „готово слово“.

Друго съмнение и недоумение терзае критика. Като описва как не е изпълнил думата си и не е помогнал на Ботев, не желае ли по този начин биографът да внуши, че врачанският апостол е направил това, защото е искал смъртта на Ботев? Въпреки приведените думи из писмо на Ботев (ХБ: 434), Заимов твърди, че отношенията му с Ботев са били „от най-добрите“ и че взаимното им уважение е отразено в разменените между тях писма. А конкретно за мисията си като апостол задава друг въпрос: дали ако Ботевата чета е трябвало да отиде в Търново, резултатът не би бил същият? С подобни въпроси Заимов казва, че Ботевият поход е бил обречен, тъй като и Стамболов не би могъл да му помогне предвид робската психология на народа, която е провалила всички движения на българите за свобода (ЕХБ: 192/Сб: 248).

Чест прави на Заимов, че в културноисторическата ситуация, в която все по-радикално се изменя жанровата система на литературата и типологията на нейните герои, а Стамболов и Захарий Стоянов са обект на нападки от най-различно естество, предлага пространен прочит на две от най-значителните книги, писани на български език. Затова се изисква характер. Изисква се и поемане на риска, криещ се във възможността критиката ти, както и отговорите, които даваш на отправената към теб самия критика, всичко това да бъде схванато превратно. Той обаче прави нещо повече и тъкмо на това „нещо повече“ бих искал да се спра във финала на този текст.

Нищо „в повече“ няма в оправданието му за неповдигнатото въстание: на първо място, сочи количеството турска войска в Сливен, Търново, а от 24 април – и във Враца. На второ място, е поставил турското население в трите селища, въоръжено и равно по численост на българското. Заклучава, че тези два фактора – присъствие на войска и въоръжено турско население – са повлияли морално на духа на съзаклятниците (ЕЗБВ: 77). След това Заимов споменава Клисурса, Панагюрище, Копривщица, Батак, Брацигово и Перущица – чисто български селища, в които не квартирвала войска преди въстанието, за да обобщи. С обобщението стигаме до „нещото в повече“: „в предметните въстанически огнища турските административни власти толкова бяха слаби, щото и бабите с хурките си можеха да ги свалят и заместят с бунтовническите власти“ (ЕЗБВ: 78).

Дали човек, прочитайки подобно изречение, е готов да се преклони на извършения подвиг на въстаниците от тези селища? И защо, ако толкова нещо боравещият с дислокацията на силите и

демографските особености Заимов е прав, той все пак някога е писал писма, без поне да загатне за проблема, а обратно – там, където просто е можело бабите с хурките да се развъртят и спечелят, там, където е било най-лесно, там дейците са смятали себе си за най-неподготвени? Вярно е, че литотата за слабостта на властите е стилистична фигура, но волю-неволю употребата ѝ подценява, за да не кажем и ние „нещо повече“, стореното от тези селища. Изкуството да се води спор, дори когато този, комуто възразяваш, не може да ти отговори, защото не е между живите, се владее трудно. Заимов, без да си дава сметка на какво унизително равнище полага подвига на въстаналите селища, продължава с атаката си:

Ако З. Стоянов бе взел предвид горните обстоятелства на *моралното влияние*, той нямаше да падне в таква груба грешка при общата оценка на въстаническите движения, и нямаше да гади *генералите* – Апостоли на *Търновското*, *Враченското* и *Сливенско* революционни окръжия“ (Пак там).

Вероятно ще пресиля извода си, но смятам, че в някаква степен с повтарянето на акцента за моралното влияние, което не е схванато от Захарий Стоянов, се показва ако не неумение на последния да улавя психологическите промени у хората в дадени обстоятелства, то поне несвършена добре от него работа като изследовател, който би могъл да провери фактите. Заимов пропуска да изтъкне, че го питат за изнесените от самите апостоли „факти“ все в същите писма. Някогашният „генерал“ веднага добавя, но в ролята на „критик логик“:

По-преди отбележихме и сега ще повторим[,] че *обобщаванието* на фактите (индуктивния процес на мислението) у З. Стоянов е слабо и повърхностно, и че колкото е силен в расказванието и описванието на събитията, толкова е и слаб в критикуванието им“ (Пак там).

Без уточнението за индуктивния процес на мисленето тезата се среща на няколко места у Заимов – например силен в епизода, слаб в обобщението (ЕЗБВ: 129). Уточнението обаче позволява да схванем по-ясно мисълта му: става дума не просто за определен начин на писане, а за недоимък (или пълна липса) на логически способности, откъдето произтича невъзможността на Захарий Стоянов да се абстрахира от частното, а когато го прави, той греша. Всъщност Захарий Стоянов без заобиколки е наречен ако не глупав или глуповат човек, то поне едностранчиво развит човек (умее само да описва и разказва). Съответно – същият е подчертано ограничен да разсъждава, поради което не е в състояние да направи правомерен извод и оценката му за развоя на събитията е слаба (несъстоятелна).

Твърдението на Заимов се запомня. Човек трябва да има неговата проникателна способност, за да открие въпросния недъг. Но ако си позволя да следвам собствения си ограничен хоризонт за виждане и разбиране, ще кажа, че Заимов обявява за несъстоятелни изводи и оценки, разминаващи се със собствените му, като приписва на автора проблеми с логиката. Но не само с нея. Веднага след бележката за провала на индуктивното мислене е изведен нов недостатък на Захарий Стоянов: той не търси истината, а изразява омразата си. Както вече казах, няма да анализирам проблема, ще си позволя само един пример. В три последователни изречения Заимов три пъти говори за „маймунска злоба“ на Захарий Стоянов по адрес на омразния нему „по лични разправии“ Заимов, а в четвъртото изречение заявява: „Пишуция[т] тия редове прощава на покойния З. Стоянов, както е простил на всичките си лични душмани...“ (ЕЗБВ: 78). От висотата на благородно дадената прошка въобще не забелязваме три пъти изписаната от Заимов в курсив дума злоба, два пъти изписана в кавички, незнайно какво конкретно означаващи. Злоба, с която Захарий Стоянов ту в припадък на същата, ту бълвайки я все с цел да „гади“, неуморно издига до нивото на висшата християнска добродетел своя опонент.

Преминавайки на страниците от том втори на Записките, критикът сякаш е забравил и своите укори към автора, че не е отчел неедновременното избухване на въстанието като причина за слабото участие на някои революционни окръзи. Този път Заимов (ЕЗБВ: 104) цитира откъс от Записките, в който се казва, че ако всички окръзи са били въстанали като Панагюрище, което би означавало градът да воюва само с местните турци, то въстанието би продължило два-три месеца: няма никакво съмнение, че то би било потъпкано по-жестоко, „но не така скоро и по такъв позорен начин“ (Стоянов 1887: 177; Стоянов 2009 II: 120). Заимов задава въпрос относно твърдението на Захарий Стоянов за позорния край. Съгласява се, че въстанието би се продължило един-два месеца, но за позора рецензентът има свое виждане: „но още по-позорно щеше да се потъпчи, казваме ние, защото *Бътовци* и *Попинци*

щяха да се явят в по-голям размер, а на мнозина войводи главите щяха от възбунтуваните тълпи да се поднесат на **тепсия** пред турските генерали!...“ (ЕЗБВ: 104).

Двамата бивши поборници мерят позора по различен начин: за Захарий Стоянов позорът като негатив корелира с представата за юначество, проявено в батални сцени, и с продължителността на борбата, при това не сме забравили, че в предговора към том втори той е направил кратка съпоставка спрямо революционните движения в Гърция и Сърбия, с други думи, в неговата оптика „позорното“ включва и този съпоставителен ракурс, от който би могло да се стигне до неправомерен извод за качествата на един народ. Позорното у Заимов се мери с поведението на населението. Като изтъква, че бѣтовци и попинци щели да се умножат, той се опира на собствени редове, намиращи се по-горе на същата страница, за доброволно участие на българи от селата Попинци и Бѣта в погрома и грабежа на Панагюрище, Козарци и Клисуре. Това участие, смята Заимов, „е най-горчивата страница в историята на *Априлското въстание*“. Позорът е продукт от поведението на тълпите, които лесно се манипулират и лесно се отказват от всяка идея, когато настъпи труден момент. Това в общи линии проличава в думите на Заимов. Казаното се припокрива с редове и от Записките, както и други текстове на Захарий Стоянов, добре представящ променливото настроение на групи хора. Но в подобни случаи Захарий Стоянов не пропуска да отбележи и „онемяването“ на водачите. Оттук произтича и тезата му, принципно позната на всеки читател на Записките, че народите не са говеда, нищо не става без тяхно участие; че и най-талантливият идеолог агитатор би се провалил, ако появата му е несвоевременна. В Записките много по-обстойно е представена драмата на вклиненото недоверие между водачи и водени, разрушената по време на трагичните събития спойка между тях, за изграждането на която е работено дълго време. Тъкмо тази спойка Заимов не е успял въобще да изгради в качеството си на апостол, но „забравя“ за неуспеха си и ругае „тъпата и покорна рая“. И не само Заимов: никой друг апостол не би могъл да чуе за себе си думите: „На кого ни оставяш, войводо? Ние без тебе не чиним нищо!“, казани на Оборище за „диктатора“ Бенковски (ЗБВ I: 308). Още по-мощно обаче Захарий Стоянов представя трагико-величавото в поведението на хората – от Панагюрище до Батак. Бидейки непосредствено до Бенковски, той не пропуска нито веднъж да покаже и собствената си обърканост и малодушие в редица случаи. Заимов обаче твърди, че ако другите окръзи са били въстнали, вместо един Батак, щели да бъдат „сто потъпкани селища и Каменни Клисуре“ (ЕЗБВ: 104). Формално затваряйки по този начин темата за позора, Заимов си задава въпроса какъв би бил резултатът след така предвидения от него още по-голям разгром.

За резултата той не казва нищо повече или различно от онова, което вече е факт в историята ни: Цариградска конференция, Лондонски протокол, Освободителна война, Княжество България и т.н. Вече станалото бездруго щеше да стане, колкото и голямо да бе въстанието – това е непоклатимото убеждение на Стоян Заимов. Остава да дообясни виждането си и да постави или да загърби моралния въпрос – за отговорността на организаторите. Не загърбва въпроса, но отговорът е странен и вече изговарян от него по смисъл: някога е мислил като Захарий Стоянов и се е укорявал за това, че не е успял да вдигне Враца на решително въстание, но от дистанцията на времето е стигнал до извода, че и „сто Враци“ да били въстнали, резултатът от въстанието щял да е същият, какъвто е станал и без разрушаването на града: достатъчна е била пролятата кръв в Панагюрското окръжие. Затова благодари на дявола, че му е попречил да вдигне Враца. Позволява си да каже, че и само с тази пролята кръв е постигната „гонимата цел на **апостолите** от Гюргевския Централен Комитет“, т.е. с по-малко жертви, отколкото те са предполагали. А постижимата цел според него е била да предизвикат намесата на „Великите държави в разрешаване въпроса на българското политическо освобождение“. С други думи, без някога да е осъзнавал това нито той, нито който и да било от апостолите в останалите окръжия, целта се постига – Европа се ангажира.

Има обаче човек, който знае какво прави. Кой е този човек? Той е Бенковски:

Бенковски бе добре разбрал генералната идея на **апостолите** в Гюргево, които решиха, ако не с **добро**, то **силом** да вдигнат българското население на бунт; ето защо Бенковски, когато видял от върха Лисец потъналото в пожар тракийско поле, казал: „Моята цел е постигната вече! В сърдцето на тиранина аз отворих такава люта рана, която никога няма да заздравее; а на Руссия – нека тя заповяда!² (ЕЗБВ: 105).

² Заимов цитира по Стоянов 1887: 167, като допуска незначителни отклонения от оригинала във формата на 2–3 думи.

Цитираните думи на Бенковски са сътворени, разбира се, в този им вид от Захарий Стоянов, но в дадения случай Заимов няма причина нито да се усъмнява дали въобще са казани (още по-малко, че така са казани), след като в техния край се „кани“ Русия да разреши „българския въпрос“. Сякаш Бенковски е предвидил това, което Заимов осмисля и издига като главна своя теза за въстанието едва при писането на етюдите. Но той превръща думите на Бенковски в потвърждение на решението на апостолите – забелязваме, че и в двата цитата, все от същата страница, Заимов изписва потъмнено тъкмо „апостолите“, като във втория случай е потъмнил и това, че въстанието трябва да бъде направено на всяка цена: доброволно или насила. Не се казва дали само Бенковски е разбрал смисъла на решението, но съвсем пряко се разбира, че само той го е изпълнил по начин, кореспондиращ с апостолските решения и позволяващ му да изрече цитираните в Записките „крилати думи“, които днес бихме нарекли „завещание“ на приземения водач на „Хвърковатата чета“. Да живее Бенковски, който направи въстанието, разбирайки напълно какво се е искало от него според замисъла на комитета в Гюргево, и да живее дяволът (благодаря на дявола), че ми попречи да бъда Бенковски. Това казва Стоян Заимов, който не просто обръща внимание на слабостите в индуктивния процес на мислене у Захарий Стоянов, но не забравя да напише за пореден път: „Прочее, напразно З. Стоянов се люти, та гади *Сливенци, Търновци и Врачени*, че не въстанали като [...]“ – изредени са познати ни селища от IV окръг (пак там, с. 105).

Вписано в разгърнатите от критика на с. 104–105 редове е вече не угрисание за недобре свършена работа някога, а че на Заимов и подобните нему даже трябва да се благодари – просто не върви да го каже съвсем пряко. Страница-две по-нататък Заимов обобщава причините за неуспеха на въстанието: „Въстанието бе потъпкано, защото не можеше да не бъде потъпкано...“. Не е необходимо да се спираме на твърдения, поднесени квазианалитично. Но тук той добавя и свършено нова формулировка, вид признание за недобре свършена работа, като извежда налице онова, което повече или по-малко прозира в отговорите му до момента. И този път Захарий Стоянов се оказва виновен – той не бил разбрал несъстоятелността на генералния план:

Генералния план, скроен от *Апостолите* в *Гюргево*, не може напълно да се приложи в действие, защото той (плана) **надминуваше** хилядо пъти повече силите на хората, които го наредиха и сами се нагърбиха да го изпълнат... **Плановете надминаваха силите на ония, които ги скроиха и прилагаха!**... Захарий Стоянов трябваше да разбере горната истина и с нея трябваше да измерва делата на хората, които, макар и да не бяха юноши, но с юношески ентузиазъм решиха да се произведе смут в страната, – решиха високо да се вдигне *знамето* на свободата!..“ (ЕЗБВ: 107).

Твърдението на Заимов за истината, която е трябвало да схване Стоянов, е като чуване на отворена врата. Чели сме „Записките“ и знаем с какви мерки се съди за нещата. Помним също, че Захарий Стоянов цитира мисъл на Кромвел, според която „в големите преврати най-далеч отивали ония, които не са знаели накъде ще вървят от най-напред“ (ЗБВ I: 25). Каква мяра все пак ни предлага Заимов? Мярата за непомерното е самото непомерно. Тук двамата апостоли няма за какво да спорят – те са единомисленици: някога не са осъзнавали широтата на бляновете си. Но Захарий Стоянов не смята, че апостолите заслужават съжаление за действията си, правейки всичко възможно да изтъкне достойното за уважение, а когато е необходимо, да използва и иронията.

Дяволската сила на иронията кара Заимов да благодари на дявола. Има някакво недоизразимо сродяване между Заимов и Стоянов, състояло се в тяхната публична реч, произнесена не просто на сцената на 80-те и 90-те години на XIX век, а продължаваща да звучи в съзнанието на всекиго от нас, непреживелите благодатта на Българската пролет от 1876, която пре/сътворява двамата и която двамата пре/сътворяват, и то в скута на спора за „самата история“ и нейния знаменателен флирт с иронията, разкриващ чара на собствената ѝ неотвореност и неудовлетвореност.

В увода на своите „етюди“ Стоян Заимов пише за „исторически майстори“, наричани също „ковачи“, за „наковалня“ и за „чукове“. Като нарежда себе си към „ковачите“ или „майсторите“, той еднозначно определя Захарий Стоянов като „чук“ („един от многото чукове“) в революционното време от 70-те години на XIX век. Народът, разбира се, е „наковалнята“ (ЕЗБВ: 4–5). Оттук Заимов определя и ограничения кръг от знания и отговорности на Захарий Стоянов. Извън многото неща, които следва да се кажат предвид написаното от Заимов и критиките му към Захарий Стоянов и неговото писане

„не по правилата“, е безусловно „едно“: Заимов не отчита в нужната степен и дълбочина това, че когато някогашният „чук“ Захарий Стоянов вземе перото, се извършва рязка промяна в личността – ражда се „майстор“, който не е равнозначен на „историческите майстори“ от Гюргево. И макар да е сред творците на Съединението, т.е. умее да прави и революции, най-добре му се удава да прави разказ, история в двойния смисъл на думата. Ражда се пишещият с чук в ръка, владеещ до съвършенство изкуството да пре/създава форми и да разкрива облика на миналото. Той умее да удря не само гневно и силно, но и като лекар да почуква с чукчето на иронията пациентите си, сред които са и някои бивши „ковачи на историческата верига“. По същото време, в което „ковачът“ Заимов и „чукът“ Стоянов воюват за свобода и за появата на България като (автономен) субект в съвременната история, философът с чук в ръка (Ницше) пише своето второ несвоевременно размишление – за ползата и вредата от историята. В България е много рано за подобни размишления, защото не само се вярва в ползата от историята, а и в това, че има една *истина* в историята. Затова „чукът“, превърнал се в майстор на перото, пише, че святата истина му е знамето, а „ковачът“ проверява дума по дума написаното и ту опровергава, ту с удоволствие подчертава: „вярно пише, че...“³. Ковачът – вече критик – отново иска да бъде инстанцията, която казва какво да се прави и как да се прави. Но колкото повече чете, толкова повече изпитва както гняв заради иронията на Захарий Стоянов, така и възхита от майсторското му перо. Всъщност някак неусетно за себе си Заимов прозира, че „ковачът“ и „чукът“ в тяхната обратима в хода на времето роля съизграждат свещенописа за миналото, което затова е свещенописно, защото е величаво и в своето трагично, и в своето иронично биване-пресъздаване: пре/сътворили са абсолютно първото време в новата ни история, в което се ражда свободният човек и което получава образ и подобие в перото на свободния от ограничения първомайстор. Ето защо и в края на етюда за Ботев, и в края на етюда за Записките Заимов благодари на Захарий Стоянов от името на всички поборници за прекрасните му страници и твърди, че колкото повече стареят, толкова записките (текстовете) на Захарий Стоянов, подобно на антиките, ще стават все по-ценни за сърцата на градивните български поколения; те са негов нетленен паметник, който ще устои на партизански страсти и литературни промени и който не ще бъде „сѐден от мухъла на вековете“ (ЕХБ: 200–201; Сб: 256; ЕЗБВ: 130).

В израз на вярата си, че словото на Захарий Стоянов ще пребъде, Стоян Заимов изписва в края: ... 1895 год. Томина Неделя.

Многозначително.

Дали поставя точка на съмненията си, или пръст в раната?

Блажени са знаещите.

ЛИТЕРАТУРА

- Аристотел 1986:** Аристотел. *Реторика*. София: Наука и изкуство, 1986. // **Aristotel 1986:** Aristotel. *Retoricka*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1986.
- Заимов 1889:** Заимов, Ст. *Христо Ботев, опит за биография, от З. Стоянов*. Първо издание, Руссе, Печатница Н. Л. Каравелова и Сие. 1889 год. 478 ст.⁴ // *СбНУНК*, кн. I, София: Държавна печатница, 1889, с. 193–256. // **Zaimov 1889:** Zaimov, St. *Hristo Botev, opit za biografia, ot Z. Stoyanov*. Parvo izdanie, Russe, Pechatnitsa N. L. Karavelov i Sie. 1889 god. 478 s. // *SbNUNK*, kn. I, Sofia: Darzhavna pechatnitsa, 1889, 193–256.
- Заимов 1895:** Заимов, Ст. *Миналото. Етюди върху записките на Захари Стоянов*. София: Изд. Придворната книжарница на Ив. Б. Касъров. Печатница Вълков, 1895. // **Zaimov 1895:** Zaimov, St. *Minaloto. Etyudi varhu zapiskite na Zahari Stoyanov*. Sofia: Izd. Pridvornata knizharnitsa na Iv. B. Kasarov. Pechatnitsa Valkov, 1895.
- Кръстев 1894:** Кръстев, Кр. *Етюди и критики*. София: Т. Ф. Чипев, 1894. // **Krastev 1894:** Krastev, Kr. *Etyudi i kritiki*. Sofia: T. F. Chipev, 1894.
- Стоянов 1887:** Стоянов, З. *Записки по българските възстания. (Разказъ на очевидци) 1870–1876 г.* Том II, Издание първо. Руссе: Печат. на Н. Л. Каравелова и С-ие. 1887. // **Stoyanov 1887:** Stoyanov, Z. *Zapiski po*

³ Заимов се присъединява към оценката на автора, когато иронията не е насочена към него самия или към лица, на които държи (към „майсторите“). Приема напр., че Захарий Стоянов основателно иронизира „туристите“, които обикаляли Балканския полуостров (ЕЗБВ: 8). Друг пример: „Ст. *Стамболов* е нарисован с *приятни маслени* краски, а портрета на дядо Никола Войводата е нацапан с *вар и кал*; па и такъв си бе Войводата Никола Веремчето“ (ЕЗБВ: 66).

⁴ Заглавието на биографията е „Христо Ботев“, а год. на изд. е 1888. Грешка в изписването на Заимов – И.Р.

balgarskite vazstania. (Razkaz na ochevidtsi) 1870–1876. Tom II, Izdanie parvo. Russe: Pechat. na N. L. Karavelova i С-іе. 1887.

Стоянов 1983 II ХБ: Стоянов, З. Христо Ботйов. Опит за биография. – В: З. Стоянов. *Събрани съчинения в три тома*. Том II. Биографии. Четите в България. София: БП, 287–591. // **Stoyanov 1983 II НВ:** Stoyanov, Z. Hristo Botyov. Opit za biografia. – V: Z. Stoyanov. *Sabrani sachineniya v tri toma*. Tom II. Biografii. Chetiete v Bgaria. Sofia: BP, 287–591.

Стоянов 2009: Стоянов, З. Записки по българските възстания (Разказ на очевидци) 1870–1876 г. Т. I–III. Велико Търново: Фабер. // **Stoyanov 2009:** Stoyanov, Z. *Zapiski po balgarskite vazstania. (Razkaz na ochevidtsi) 1870–1876. T. I–III. Veliko Tarnovo: Faber.*

СЪКРАЩЕНИЯ

ЕЗБВ – Етюди за Записките. Вж. *Займов 1895*, с. 3–130. // **EZBV** – Etyudi za Zapiskite. Vzh. *Zaimov 1895*, s. 3–130.

ЕХБ – Етюд за Христо Ботев. Вж. *Займов 1895*, с. 131–201. // **ЕНВ** – Etyud za Hristo Botev. Vzh. *Zaimov 1895*, s. 131–201.

ЗБВ – Записки по българските възстания. Римската цифра указва тома по *Стоянов 2009*. // **ZBV** – Zapiski po balgarskite vastania. Rimskata tsifra ukazva toma po *Stoyanov 2009*.

Сб – съкратено от СбНУНК, когато се цитира първата редакция на Заимовата рецензия за „Христо Ботйов. Опит за биография“ от Захарий Стоянов – вж. *Займов 1889*. // **Sb** – sakrateno ot SbNUNK, kogato se tsitira parvata redaktsia na Zaimovata retsenzija za “Hristo Botyov. Opit za biografia” ot Zahariy Stoyanov – vzh. *Zaimov 1889*.

СбНУНК – *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*. // **SbNUNK** – Sbornik za narodni umotvorenia, nauka i knizhnina.

ХБ – „Христо Ботйов. Опит за биография“, цитирано по *Стоянов 1983 II ХБ*. // **НВ** – “Hristo Botjov. Opit za biografia”, tcit. *Stoyanov 1983 II НВ*.